

Λάφρια της Πάτρας αναβόταν μεγάλη φωτιά στην ακρόπολη, αφού πρώτα σχηματιζόταν κελάριος θυμός με συσσώρευση ξηρών ξύλων. Πάνω στο βωμό έρριχναν παντός είδους θηράματα ζωντανά, τα οποία είχαν φέρει την προηγούμενη μέρα, μετέχοντας σε πομπή που διέσχισε την πόλη και κατέληγε στην ακρόπολη, οι κυνηγοί και οι άλλοι κολλίτες. Τα ζώα ήταν ελάφια, ζαρκαδία, αγριογούρουνα, λύκοι, αρκούδες, πουλιά ακόμα και νεογνά λύκων και άρκτων (όσα έφυγε να έχουν στην κατοχή τους οι άνθρωποι). Μαζί με τα άγρια ζώα αφιόνιταν στη φωτιά να καούν εντελώς (να γίνουν ολοκαύτωμα για τη θεά) και όλα τα ημέρα ζώα, ακόμα και καρποί, δηλαδή οτιδήποτε ήταν χρήσιμο ως τροφή στους ανθρώπους. Η προσφορά αποτελούσε δέηση στη θεά να δώσει την επόμενη χρονιά αφθονότερα τα είδη των ζώων που αντιπροσωπεύονταν στην πυρά, αλλά και ό,τι άλλο καίγεται γι' αυτή την ημέρα εκείνη (Παυσ. 7, 18, 8 - 13).

Ο Απόλλων, αν και είχε πιο άτονους κι από την Άρτεμη δεσμούς με τον κάτω κόσμο και με το θάνατο, δεν ήταν λιγότερο αυστηρός θεός. Ασεβείς ή άδικοι και βίαιοι άνθρωποι έβρισκαν και από τον Απόλλωνα το θάνατο. Ευθύς στην αρχή της Ιλιάδας (Α 10 κπ.) κάνει για πρώτη φορά την εμφάνισή του στο στρατόπεδο των αχαιών για να τους τιμωρήσει με λοιμό και με αθρόους θανάτους, γιατί ο αρχιστράτηγός τους ασέβησε προς τον ίδιο και περιφρόνησε τον ιερέα του: οργισμένος, έμοιαζε σαν άγρια νύχτα, όταν «πάνευθε νηών εξόμενος», άρχισε με τα «πικρά του βέλη» να σπέρνει το θάνατο. «Πυραί νεκρών θαιμιαί» μαίνονταν επί εννιά μέρες στο ελληνικό στρατόπεδο (στ. 47 κπ.). Στην Ιλιάδα είναι γνωστό πως με τα ίδια πικρά βέλη θανάτωσε και τα έξι αγόρια της Νιόβης για να τιμωρήσει την αλαζονεία της (Ω 605). Η Οδύσσεια εξάλλου καταλογίζει στον Απόλλωνα ως ευεργεσία προς τους θεούς και προς τους ανθρώπους την εξόντωση των δυο τερατιωδών γιων του Αλφειά που είχαν απειλήσει τους θεούς (λ 305 - 320).

Ως ένδειξη της αυστηρότητας του δελφικού ιερατείου, τουλάχιστο για τα παλαιότερα χρόνια, μπορεί να θεωρηθεί το ότι συνήθιζε να συμβουλεύει ανθρώποθυσιές για τον κατευνασμό της οργής των θεών του κάτω κόσμου¹. Αξιοσημείωτο όμως είναι πως ήδη στον καιρό του Ομήρου ο κόσμος κίστευε πως τους ήπιους θανάτους που βρίσκουν τους υπερήλικες ή βασινομένους ανθρώπους στα σπίτια τους ή πάνω στο ειρηνικό τους έργο τους έστελνε ως ευεργεσία «οἷς ἀγανοίσι-βελέσειν» (με τα ακαλά του βέλη) ο Απόλλων που ξεχώριζε έτσι ως ο πιο φιλόανθρωπος ανάμεσα στους θεούς (Ω 759, ο 411, γ 280). Ήταν ο θεός που όλοι μπορούσαν να εξευμενίσουν. Και η Ιλιάδα, αμέσως μετά την περιγραφή του λοιμού και των θανάτων που προκάλεσε η οργή του Απόλλωνα στο στρατό των αχαιών, τον παρουσιάζει να δέχεται με προθυμία την ιλαστήρια προσφορά των ηγετών του στρατού και να σταματάει το λοιμό. Στα ιερά των Δελφών και της Δήλου κάθε άνθρωπος μπορούσε να ξεπλύνει ένα ηθικό μόλυσμα και να επιστρέψει θρησκευτικά καθαρός στην κοινωνική ζωή. Περιοδικός ηθικός καθαρισμός μαρτυρείται για ολόκληρο το νησί της Λήμνου, για τον οποίο είχαν θεοσισθεί ετήσια εναντίμα. Πριν από τις σχετικές τελετές και για χρονικό διάστημα εννιά ημερών έσβηνε κάθε φωτιά, τελετουργικά καθαρή, την οποία, μετά τις έμπυρες ιεροπραξίες, έπαιρναν οι άνθρωποι στα σπίτια τους, και από εκείνη τη στιγμή ένιωθαν σαν να αρχίζουν καινούργια ζωή².

1. Τον 8ο π.Χ. αιώνα είχε υποδείξει στους μεσοήνιους νυχτερινή θυσία ευγενούς παρθένου για τους υποχθόνιους δαιμονες: «έκρην έφρανιν νεπίροισι δαίμοσι, κλήρω λαχούσων Αιπειυίδων δα» είματος θησαυλείτι νευτεροισιν έν σφαράκις. Παισ. 4, 9, 4. Στα ύστερα χρόνια της αρχαιότητας συνήθιζαν η απουσία τους σε ομιλήσει του Απόλλωνα την προθυμία των νέων και των νεανιών να αυτοδοκίμαστον για τη σωτηρία της πατρίδας, όπως της Αγκλαύρου στην Αθήνα (Σχολ. Δημοσθ. 19,

303) και του γιου του Κρέοντα Μενονεία στη Θήβα (Παυσ. 9, 25, 1. Κατά τον Ευριπίδη Φοίν. 931 κπ., 1009 κπ. η θυσία του Μενονεία είχε ζητηθεί από τον Τειρεσία).

2. «Θεωρίς δέ ναός εκ δήλου ευρησεί» κών άφεικτη πρό τών εναντισμάτων, ούδαμοσ της Λήμνου καθορισμένη. Έπεικόν δέ η θεωρίς εισπλάσεισσι κού νεύριμασι το πόρ, και ναός το έντετέθεν βίου φασιν άρχουσθαι (Φιλοστρ. Ηρ. 740).

Στην Ελλάδα ο Απόλλων εισέβαλε από τη μικρασιατική του κοιτίδα κυρίως ως θεός του θρησκευτικού καθαριού και της μαντικής (βλ. παρακ., σελ. 74). Στα υπομνηματικά και στα πρωτογεωμετρικά χρόνια ένας θεός με τις ιδιότητες αυτές ήταν παντού ιδιαίτερα επιθυμητός. Τη μαντική του όμως φύση τη διατήρησε αμιγή, μάλιστα ως το τέλος της αρχαιότητας, μόνο στο δελφικό ιερό του. Στην άλλη Ελλάδα ο Απόλλων, κατά τη γοργή εξάπλωση της λατρείας του, υποκατέστησε πλήθος τοπικών θεών της βλάστησης ή της ποιμενικής ζωής ή θεραπευτικούς θεούς και ήρωες και κάλυψε κι αυτούς (όπως και άλλοι μεγάλοι θεοί) ευρύτατο φάσμα των αναγκών της ζωής! Στη Σπάρτη υποκατέστησε τον Υάκινθο των Αμυκλών που η γιορτή του, σταγμένο, κατά την παράδοση (βλ. Πaus. 3, 19, 2-3), πάνω στον τάφο του Υακίνθου, στις Αμύκλες. Και η γιορτή επίσης θεωρούνταν του Απόλλωνα, εξακολούθησε όμως ως το τέλος της αρχαιότητας να ονομάζεται Υακίνθια. Το ίδιο και η προδωρική γιορτή της Σπάρτης Κάρνεια που όταν ο Απόλλων υποκατέστησε τον τοπικό Κάρνειο ή Κάρνειο, έγινε γιορτή του Απόλλωνα, εξακολούθησε όμως να ονομάζεται Κάρνεια και ο θεός έγινε Απόλλων Κάρνειος (Πaus. 3, 13, 3 κ.). Στη Θήβα ο παλιός μαντικός θεός που τιμάνταν στο Ισμήνιο, δηλ. στο τέμενος που έφερε το όνομα του τοπικού θεού, αμείωως έξω από τα νοτιοδυτικά κράσπεδα της Καδμείας, αντικαταστάθηκε από τον Απόλλωνα Ισμήνιο. Το ίδιο και ο ήρωας Πτώος (με παλιό ιερό και μαντείο «αμευδές», όπως το λέει ο Πausanias 9, 23, 6, σε μικρή απόσταση βορειοανατολικά της Ακραϊφίας) αντικαταστάθηκε από τον Απόλλωνα πτώο.

Η πιο πλήρης όμως και η πιο μεγαλειώδης προσωπικότητα του Απόλλωνα διαμορφώθηκε από το δελφικό ιερατείο, όπως περιγράφηκε παραπάνω (βλ. σελ. 80 κ. και ιδίως 83-88). Τη μορφή αυτή του θεού-πάτρωνα του ιερού τη συμπλήρωσαν οι ποιητές, οι πλάστες και οι άλλοι θεραπευτές των εικαστικών τεχνών, οι οποίοι συνέλαβαν και τον τύπο του «κίθαρουδού Απόλλωνα», του ιδεώδους πάτρωνα της μουσικής δημιουργίας, της τέχνης που περισσότερο από κάθε άλλη εξευγενίζει τα ήθη. Έτσι ο Απόλλωνας απέβη η ευγενέστερη θεϊκή ύπαρξη

1. Ο Πλούταρχος στην πραγματία του Περὶ τῶν ἐκτελειούτων χρηστηρίων ἀνοητίζει τοὺς λόγους, ποὺ προκάλεσαν τὸ «ωροσμοσὴ» ἢ τὴν ἀρρώστια ἢ καὶ τὴν ναντικὴ ἐκλείψη ἐνὸς ἐλθόντος μαντικῶν ποὺ ἀνοητοῦσαν σὲ ἀρχαῖα χρόνια καὶ ποὺ ἐκινεῖν τὴ Βοιωτίαν ἀπολύθων χρηστηρίων. Μνημονεύει οὗ ποτὶ φημιόσθη τὸ «ἐκρί τας Τυρῶνας» καὶ τὸ «ἐκρί τὸ Πιθῶν» μαντεῖο (σμαντικώτερα καὶ τὰ δύο ἀπὸ τὸ χρηστήριον τῆς Ἀρκαδίας ποὺ λειτουργοῦσε ἀκόμη ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Πλουτάρχου. Μνημονεύει καὶ τὸ «Τειρεσίον χρηστήριον» ποὺ ὥσπερ ἀπὸ ἐπιδημικῆς ἀρρώστιας ποὺ εἶχε πέσει στὸν Ὀρχομό «ἐξέλακε παντόσση» καὶ μῆτρι τῶν πητρῶν τοῦ «αργῶν δίμενε καὶ ἀνάσθη» (κτθ. 44).

2. Εξαιρετικὴ θέση εἶχε ὁ θεὸς ποὺ ἀπετρεῖ ἀρρώστιας μετὰ τὸ προσωνοῦν λόγιος, εὐκέρους (Πaus. 8, 41, 8), ἀεσίσιος, ἐλξέικκος, κοπῆν, οὐλῶς, ἰστροῦ. Τὸ ἱερό του ὄμοια, τὸ παλιν ἢ παλιὸν ποὺ εἶχεν γὰρ ἐπὶ ἡρατοῖ μετὰ τὴν ἀσολαγῆ τοῦ ἀπὸ τὸ κοῦμό (Πl. Α. 473) φάλλοτεν καὶ ἀργότερα, κυρίως καὶ καταπατοῖσι λαιμῶν καὶ νόσων, ἐπὶ τοὺς λεξιλογεῖν. Κατὰ τοὺς ἴδιους ἐκρὸ τῶν θυρῶν τιμῶνταν ἀπὸ τὰ μέλη τῶν οικογενειῶν οὗ Ἀπόλλων μετὰ τὸ προσωνοῦν «πυγῶς» καὶ εἶχε τὴ δική του στήλη (τοῦ τῆν ἀρμική) ὡς ἀποτρόπιος κακῶν ἐκρηπείων. Ὡς ἀρροστίη τῆς ἀρροστικῆς παραγωγῆς σε πολλὰ μέρη τῶν ἐκπελοῦντων μετὰ τὸ προσωνοῦν σαυροκτόνος ἢ παρροστίη (ἐξολοθρεύτης τῶν ἀκρίδων) ἢ ἀμινεύς (ἐξολοθρεύτης τῶν ἀρουρίων).

Μεγαλιότερη ἐκδοῦλαση πρόσφερε ὁ θεὸς στους ἀνθρώπους μετὰ τὸ δελφικό του ἱερατεῖο, ὅπως παρατρεῖ οὗ Πλάτων στὴν

Πολιτεία 427: οἱ ἄνθρωποι συμβουλεύονταν τὸ μαντεῖο γιὰ ἡρώσεις ἱερῶν, γιὰ θυσιῶς καὶ ἄλλες θεραπεῖας θῶν, δαμώνων καὶ ἠρώων, ἀκόμη καὶ νεκρῶν συνουθῶν τους ποὺ καὶ γι' αὐτοὺς ἤθελαν νὰ ζήρουν με ποτὶ τρόπο ἰμορῶν τους ποὺ ἔχουν ἄλεια. Καὶ οὗ Πλούταρχος στὸ Περὶ τῶν ἐκτελ. χρηστηρ. 46 ἀποδίδει στή θέσι πρόνοιαν τῶν ἀπὸ τοῦ δελφικοῦ ἱεροῦ ὠλογιόμοιο; πηλείων ἀγαθῶν τὸ μαντικῶν αἰθῶν γήνοιο; ἐλλήσθη ἐν τε πλοῦτος καὶ εἰσίοσι πόλιος. Ἐν τε λοιμοῖς καὶ καρπῶν ἄρροσσιας. Μεγάλο ἐκδοῦλαση ἦταν καὶ ἡ καθάριση τῶν νοσῶν. Ὅστε νὰ τοὺς εὐθῶνται οἱ ἀνθρώποι: οὗ Ἐσῶν ἰδίως τὴν παράδοση τῆς οὗ Λυκούροιο; πρην παρουσιάζει στους σπαρτιάτες τοὺς νόμους του ἤχησε τὸ γνῶμὸν τοῦ δελφικοῦ θεοῦ σχετικὰ μετὰ τὸ χρησμοσῆτό τους: «οὗ πρόνοιη τῶν ἀνθρώπων ἐπὶ εὐθῶν τῶν νόμων πρην ἔβῶν σὺν τοῖς πρροσίοσι εἰς Ἀλκείος, ἐπὶ τῶν θῶν. εἰ λρον καὶ ἀμεινὸν εἰη τῆ Σπάρτη περροσμία εἰς αὐτοῦ ἔθηκε ἔθηκε νόμοι. Ἐκεῖ δὲ ἐκτελεῖ τῆ ναντι ἀμεινὸν εἶναι, τότε ἀείδειται. οὗ μόνον ἀνομοιο; ἀλλὰ καὶ ἀνάσθη θείος μετὰ τὸ εὐθῶν τῶν νόμων μὴ περροσσίαση (Ἰσκαζ. Πολιτ. 8, 5). Εξίσου σημαντικὴ ἦταν ἡ συμφορροσσίαση τοῦ μαντεῖοιο οὗ ὄμοιο; ζήτησιόντων γιὰ ἰδρωτὶ ἀποσικῶν. Συχνὰ ζητοῦσε νὰ τους ἐμρροσίοιο νὰ διελέξουν γιὰ μόνιμὴν ἐκτελεσῆσθαι τοὺς χῶρους πλοῦσιος, ἐλλὰ ἀνθυμεινός; ἡ Σοῦβιο σε λῆμοιο Ἀρρῶσις εἶδοςιο μετὰ τὸ μαντεῖοιο σχετικὸ δελφικό χρησμοσὴ «. ἤθελε ἐρροσθῶντι Φοίβην τῶν γαῖων ἐκροσθε; ἄλλ. ἄγε δὴ φράζεσθαι ἀγαθῶν κότερόν ἐν ἔλαιοθε; κλοδοτῶν ἔχην κτεῖσθην ἢ τεραποστίη ἠγῆσιαν. Ὡς συμφορροσσίαση τῶν ἀποσικῶν οὗ Ἀπόλλων ἔφερε τὸ προσωνοῦν; ἡρώων, κροσθῶν, ἀρροστικῆς, προκροσθῶν, κτεῖσθην, οἰκισθῶν.

που μπόρσε να πλάσει η ελληνική ευλάβεια σε συνεργασία με τη σκέψη και την καλλισθησι-
σισ. Έγινε θεός του μέτρου και της αρμονίας, της σύνθεσης και της σωφροσύνης, ένας θεός
που μπορούσε να προστατεύει την αληθινή ευλάβεια και από τα συνήθη σε μερικές λατρείες
ξεσπάσματα των συναισθηματικών παρορμήσεων.

Η Αφροδίτη στα ιστορικά χρόνια ήταν θεά με πολύ ετερόκλητο περιεχόμενο, ώστε να
μην αφήνει αμφιβολία πως προήλθε από τη συνένωση στην ίδια μορφή τριών τουλάχιστο
θεϊκών υπάρξεων. Αυτό υποδηλώνεται και από την παρουσία του και συχνά περισσότερων
ναών ή τεμενών της θεάς στην ίδια πόλη. Η πιο γνωστή (όχι και η πιο συνηθισμένη) ήταν η
Αφροδίτη του έρωτα και της σεξουαλικής ζωής. Μια άλλη που είχε την πρώτη θέση σε
παραλιακές πόλεις ή σε λιμάνια ήταν η Αφροδίτη της ναυσιπλοΐας και τρίτη η Αφροδίτη των
νεκρών, με ναούς ή τεμένη ανάμεσα ή κοντά στους τάφους των μεγάλων νεκροταφείων. Από
τις τρεις αυτές υποστάσεις της Αφροδίτης που δεν είχαν μεταξύ τους καμιά συγγένεια εκτός
του κοινού ονόματος, την πιο θερμή λατρεία είχε η παρά τους τάφους λατρευόμενη από τους
οικείους των νεκρών.

Η πρώτη τιμώνταν και με ευκαρυσίαστους ναούς (όπως ο ιωνικός οκτάστυλος ψευδοδι-
περος της Αφροδισιάδας της Καρικής χερσονήσου, χτισμένος στην αρχή του 2ου μ.Χ.
αιώνα, μέσα σε ευρύχωρη περίστυλη αυλή), αλλά συνηθέστερα με φτωχά τεμένη σαν το
γνωστό Αφροδίσιο παρά το Δαφνί, δεξιά της Ιεράς οδού προς την Ελευσίνα. Σ' αυτή επικα-
λούνταν τη θεά άνθρωποι από κάθε κοινωνική τάξη είτε για την ευδωχή ερωτικών δεσμών
είτε για την άρση προσκομιμάτων που παρουσιάζονταν στην ερωτική τους ζωή. Ήταν η θεά,
στην οποία ο Όμηρος απέδιδε τα «φιλοτήσια έργα» (λ. 286), γενικότερα τα «μερόβοντα έργα
γάμου» Ε 429, όχι όμως την εποκτεία στη συζυγική ζωή ή στα δίκαια της ύπανδρης γυναίκας
ή των συζύγων. Σε μερικές πόλεις η θεά αυτή τιμώνταν με τα προσωνύμια «ουράνια» και
«επάνδημη» Αφροδίτη σε χωριστά ιερά, η απόδοση όμως στην πρώτη του ευγενοῦς έρωτα και
στη δεύτερη του χυδαίου σπάνια γίνονταν. Στην Αθήνα υπήρχε η παράδοση πως ο Θησέας είχε
εισαγάγει τη λατρεία της πάνδημης Αφροδίτης, όταν ένωσε πολιτικά όλους τους δήμους της
Αττικής στην «πόλη» της Αθήνας (Παυσ. 1, 22, 3) και επομένως «επάνδημη» ήταν η Αφροδίτη
«επάντων των δήμων». Άλλοι, επειδή το ιερό της πάνδημης Αφροδίτης βρισκόταν στο μικρό
ομαλό χώρο μικροστά στην είσοδο της ακρόπολης, όπου ήταν πριν από τα μηδικά η παλαιό-
τερη αγορά της Αθήνας, δηλαδή το κέντρο της πολιτικής της ζωής, πίστευαν πως η Αφροδίτη
είχε την προσωνυμία «επάνδημη» από τον τόπο της συνάντησης «επαντός του δήμου» (Αρκο-
κρατιών, κατά τον Απολλόδωρο του 2ου π.Χ. αιώνα). Η ουράνια Αφροδίτη, στο κυριώτερο
από τα αθηναϊκά ιερά της που ήταν στους Κήπους (παρά το Ολυμπίο, στη δεξιά όχθη του
Ιλισού), εκτός από το ονομαστό αλκαμένειο άγαλμά της, είχε και άλλο, παλαιότερο, του
τύπου των ερμαϊκών στήλων με επιγραφή που αποκαλούσε την Αφροδίτη «πρεσβύτερη των
Μοιρών» (Παυσ. 1, 19, 2 - 3). Μπορεί επομένως να την επικαλούνταν ως γενέθλια θεά, όπως
τις άλλες Μοίρες¹.

Από τα ιερά όπου λατρεύταν η Αφροδίτη των «έργων του γάμου» γνωστότερα είναι: ένα
της Ερμιόνης, όπου τα κορίτσια προ του γάμου και οι χήρες που ήθελαν να ξαναπαντρευτούν
έκαναν θυσία (Παυσ. 2, 34, 12). Από τα δυο ιερά που υπήρχαν στη Σπάρτη στο ένο τιμώνταν η

1. Πέραν του Ιλισού, προς τον Υμητό, υπήρχε άλλο ιερό
της Αφροδίτης και ηγήθ. αναφερόμενο στη Σούδα, Κυλλού
Πήρα: «η Πήρα χερσίν προς τῆ Ὑμητῶ ἐν ψ ἱερὸν Ἀφροδί-
της καὶ κρήνη, ἐξ ἧς αἰ ποιεῖται εὐκοκοῖαι καὶ αἰ ἀγονοὶ γίνου-
νται γίνονται. Καὶ τὴν Αφροδίτην τὴν Κωλιάδας ἀέρας (τῆς
χερσονήσου του Ἀγ. Κοσμά) τὴν επικαλοῦνται οἱ ἀθηναῖοι
ἐπίσκες γιὰ αἰσίο τοκετό. Στὴ μικρὴ αὐτῆ χερσονήσου υπήρχε
παλαιότερα λατρεία νυμφῶν Γενετιλλίδων (ἢ νύμφης Γενε-

τιλλίδος, δηλ. του τοκετού). Μετὰ τὴν νίκη ὁμοῦ στὴ Σαλαμίνα
(τοῦ 480 π.Χ.), ἐπειδὴ στὴν Κωλιάδα τὴ θάλασσα ζέβρασε τὰ
πτεροειδὴ ναῦα, ἔγινε ἐκεῖ ἱερό τῆς θαλάσσης Αφροδίτης,
τὴν ὁποία εἶχε τιμῆσει καὶ στὸν Πειραιᾶ με ἱερό ο Θερμοτο-
κλῆς. Τὸν καιρὸ τοῦ Πανουαῖα στὴν Κωλιάδα ἀέρα υπήρχε
ἀγάλμα τῆς «Αφροδίτης κωλιάδορα, μαζί με ἄλλα τὴν Γενε-
τιλλίδων θεῶν (1, 1, 5).

λεγόμενη Αφροδίτη Μορφώ που ήταν θεά σεβάσματα παριστανόμενη καθιστή σε θρόνο, με το κεφάλι καλυμμένο με πέπλο και με «πέδας περί τοῖς ποσί» (Παυσ. 3, 15, 11), ίσως γιατί οι σπαρτιάτες δεν ήθελαν να φύγει από την πόλη τους η θεά αυτή που διέφερε από τη συνθησιμένη Αφροδίτη. Στο άλλο υπήρχε αρχαίο ξάνο Αφροδίτης που το έλεγαν της Ἴρας-Αφροδίτης· στο ιερό αυτό έκαναν θυσία οι μητέρες, όταν πάντρευαν τις κόρες τους (Παυσ. 3, 13, 9). Παλιό ιερό της «νυμφίας Αφροδίτης» αναφέρει ο Πausανίας στον ορεινό δρόμο Τροιζήνας-Ερμιόνης· έλεγαν πως το είχε ιδρύσει ο Θησέας, όταν νυμφεύθηκε την Ελένη (2, 32, 7). Αρκετά από τα ιερά αυτά ήταν χώροι εξαιρετικά σεβαστοί και άβατοι από τους πολλούς. Ο Πausανίας λέει πως στην Αίγαιρα της Αχαΐας ξεχωριστή λατρεία επιφύλασσόταν για την ουράνια Αφροδίτη, στο ιερό της οποίας δεν επιτρέπόταν να μπαίνουν οι άνθρωποι (7, 26, 7). Κανείς δεν έμπαινε επίσης στο ναό της ουράνιας Αφροδίτης της πόλης Ἡλίδας, όπου υπήρχε χρυσελεφάντινο λατρευτικό άγαλμα της θεάς, έργο του Φειδία· σ' αυτό η Αφροδίτη παριστάνεται με το ένα πόδι πάνω σε χελώνα: έλεγαν πως η χελώνα υποδηλώνει για τις παρθένες το χρέος τους να παραμένουν στο σπίτι φρουρούμενες από το σπίτι, όπως η χελώνη φρουρείται από το κελυφός της, και οι παντρεμένες να ζουν στο σπίτι σιωπηλές, όπως η χελώνη στο κελυφός της (δ.π. 6, 25, 1). Στην ίδια πόλη υπήρχε και τέμενος της Αφροδίτης με χάλκινο σκοπάδειο άγαλμά της που την παρίστανε πάνω σε χάλκινο τράγο (δ.π. ο τράγος χρησιμοποιούνταν ως σύμβολο της λαγνείας). Σ' ένα ιερό της Αφροδίτης στη Σικυώνα μπορούσε να μπαίνει μέσα μόνο μια νεωκόρος που αφοτό αναλάμβανε το λειτουργήμα δεν επιτρέπόταν να στυνυρεθεί με άντρα. Εκτός από τη νεωκόρο ελεύθερη είσοδο είχε και μια παρθένος που ονομαζόταν «λουτροφόρος» και που υπηρετούσε ως ιέρεια για ένα έτος. Ο άλλος κόσμος προσευχόταν στη θεά έξω από τον ιερό περίβολο, ήταν όμως και από εκεί ορατό το χρυσελεφάντινο λατρευτικό της άγαλμα, έργο του ντόπιου πλάστη Κανάχου που και εδώ την παρίστανε καθιστή, με πόλο στο κεφάλι και στο ένα χέρι μήκωνα, στο άλλο μήλο. (Παυσ. 2, 10, 4-5· το άγαλμα με τα εμβλήματα αυτά, όταν έγινε, ίσως δεν παρίστανε την Αφροδίτη, αργότερα όμως είναι βέβαιο πως αποδόθηκε σ' αυτή). Ο Στράβων αναφέρει και στην Κύπρο ένα ναό της Αφροδίτης ακραίας (χτισμένον σε ακρώρεια που είχε το όνομα Ὀλυμπος): αυτόν οι γυναίκες δεν τον έβλεπαν ούτε έμπαιναν μέσα («ναὸν ἄδυτον γυναίξει καὶ ἀόρατον» 14, 682).

Στα Μέγαρα ο Πausανίας αναφέρει ιερό της Αφροδίτης με αγάλματα που συμβόλιζαν τους καημούς ή τους πόθους των προσευχόμενων: το αρχαιότερο παρίστανε την Αφροδίτη που είχε το προσωνόμο «Πράξις» (δηλ.: θεά που πραγματοποιεί την επιθυμία του δεόμενου), ένα άλλο του Πραξιτέλη παρίστανε την Πειθώ (τη θεά με την πειστική δύναμη, συχνά την ίδια την Αφροδίτη), άλλο του Πραξιτέλη παρίστανε την Παρήγορο θεά, ένα του Σκόπα παρίστανε τον Ἐρωτα και δυο άλλα, επίσης του Σκόπα, παρίσταναν τον Ἴμερο και τον Πόθο (1, 43, 6).

Ως θεά της ναυσιπλοΐας η Αφροδίτη είχε πολλά ιερά τόσο στις παραλιακές μικρασιατικές πόλεις όσο και στα κυρίαρχα ελληνικά παράλια. Από τα τρία που αναφέρει ο Πausανίας στην Κνίδα της Καρικής χερσονήσου το επιβλητικότερο ήταν της «ευπλοΐας Αφροδίτης», δηλ. της θεάς που κατεχοχήν οι έλληνες αποκαλούσαν «κνιδίαν Αφροδίτην» (1, 1, 3). Υπήρχε γι' αυτή κομψός ναός κορινθιακού ρυθμού. Πολλοί επισκέπτονταν την πόλη για να δουν το φημισμένο παρθέλιεο άγαλμα της που ήταν αρχαιότερο από τον υστεροκορινθιακό αυτόν ναό της.

Οι κορινθιοί είχαν στο λιμάνι των Κεγχρεών ένα ναό της Αφροδίτης και άλλον της Ἴσιδας που και οι δυο ήταν στα ύστερα ελληνιστικά και στα ρωμαϊκά χρόνια θεότητες της ναυσιπλοΐας (Παυσ. 2, 2, 3): σ' ένα κορινθιακό νόμισμα η Ἴσις παρίστανεται να κρατεί μεγάλο κολπούμενο ιστίο πλοίου και σ' άλλο η Αφροδίτη απεικονίζεται μαζί με τον πελάγιο Ποσειδώνα.

Στον Ὀμηρο το όνομα Αφροδίτη είναι το επίσημο για τη θεά, σχετικά όμως νεώτερο (άγνωστο στις μυκηναϊκές πινακίδες). Συνηθέστερα η θεά αποκαλείται «θεά της Κύπρου» ή «θεά των Κυθίων» (στην Ιλιάδα «Κύπρις», στην Οδύσσεια «Κυθέρεια»). Από τα νησιά αυτά και από τα παράλια της Μικράς Ασίας (ιδίως από την Αφροδισιάδα και από την Κνίδα) η Αφροδίτη έφτασε δια θαλάσσης στην Ελλάδα, και αυτό έκανε αισθητότερους τους δε-

ομούς της με τη θάλασσα. Το μαντείο των Δελφών, όταν ο Θησεύς επρόκειτο να 'αποπλεύσει για την Κρήτη, τον είχε συμβουλευθεί να θυσιάσει στην Αφροδίτη, και αυτή να έχει συμπαραστάδια κατά τον πλούν (Πλουτ. Θησ. 18).

Οι αθηναίοι αρέσκονταν να συνδέουν με την πελάγια ή εύπλοια Αφροδίτη μεγάλες ναυτικές τους επιτυχίες. Πρώτος ο Θεμιστοκλής είχε τιμήσει τη θεά με τέμνονα και βωμό μετά τη ναυμαχία της Σαλαμίνας, γιατί η Αφροδίτη με τη μορφή περίστεριου (που ήταν το ιερό της πουλι) «εφάνη καθεζομένη επί τῆς Θεμιστοκλέους τριήρους», όπως έλεγε στην πραγματική του Περί βωμών και θυσιών ο λαμπρέας Αμμώνιος, ο οποίος μνημόνευε και την από άλλου γνωστή παρούσα εκεί της Αθηνάς με τη μορφή γλαύκας (βλ. παραλ. σελ. 117). 'Έπειτα ο Κόνων, όταν στα 394 π.Χ. κατέβαλε τα πλοία των λακεδαιμονίων κοντά στην Κνίδο, ίδρυσε επίσης στον Πειραιά ιερό της εύπλοιας Αφροδίτης. Ως συμπαραστάδια σε ανοιχτές θάλασσες η θεά έφερε τα επιβτήρα ποντία, πελαγία ή εύπλοια: καταπλέοντας στο λιμάνι του προορισμού τους οι ναυτικοί, μπορούσαν να την τιμήσουν ως «λιμενία Αφροδίτη». Ο Αθηναίος 15, 676 διέσωσε την ιστορία ενός ναυκρατίτη εμπόρου, ο οποίος είχε αγοράσει στην Πάφο της Κύπρου «αγαλμάτιον Αφροδίτης σπιθαμάλον» και το έφερε στην Ναύκρατι μέσα στο πλοίο. 'Όταν παρέπλεαν τις αιγυπτιακές ακτές, «χειμών ενέπεσε» και όλοι κατέφυγαν στο αγαλμάτιο που τους φαινόταν «άρχαϊον τῆ τέχνη» και θαυματουργό και 'ικέτευσαν τη θεά να τους σώσει (κατένας δεν σκέφτηκε τον θαλασσοκράτορα του έπους Ποσειδώνη). Η κακοκαιρία σταμάτησε, και ο έμπορος, όταν έφτασαν στη Ναύκρατι, έκανε ευχαριστήρια θυσία στο τοπικό ιερό της Αφροδίτης και ανέθεσε σ' αυτή άγαλμα.

Η «Αφροδίτη των νεκρών» είναι καλύτερα γνωστή από τα ελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια, έχει όμως αρχαιότερες ρίζες. Πρέπει να αποτελούσε τη συνέχεια μιας από τις μεγάλες «θεές της φύσης» που είχαν τον έλεγχο της γονιμότητας στο φυσικό και ζωικό κόσμο εξουσιάζοντας ταυτόχρονα τη γέννηση και το θάνατο κάθε ζωντανού όντος¹. Πριν πάρει το όνομα της Αφροδίτης, στην Κρήτη ίσως αποκαλούνταν Αριάδνη (ή Αριάγνη, δηλ. εξαιρετικά αγία ή «υπεραγία»). Η Ιλιάδα που ξέρει το όνομα της Αφροδίτης διατηρεί την ανάμνηση πως η Αριάδνη ήταν μεγάλη θεά στην Κρήτη με λατρεία που συμπεριλάμβανε και ιερό χορό, χάρη του οποίου ο Δαίδαλος είχε κάνει το ονομαστό χροστάσι, όπου σπεφανώμενα κορίτσια, καθώς και αγόρια «με χρυσείας μαχαίρας εξ άργυρέων τελαμώνων φρξεύντο, άλλῃλων ἐπι καρπῷ χείρας ἔχοντες» (Σ 590 κπ.). Στην κυπριακή πόλη Αμαθούττα υπήρχε πολύ σεβαστό άλσος, αφιερωμένο στην «Αριάδνη-Αφροδίτη». Μέσα στο άλσος οι αμαθούσιοι έδειχναν στα ιστορικά χρόνια τάφο της Αριάδνης που τήν είχε απαγάγει από την Κρήτη ο Θησεύς και που κατά την τοπική παράδοση είχε πεθάει στην Κύπρο (Πλουτ. Θησ. 20). 'Άλλη παράδοση που αρμόζει όχι στην ηρωίδα, αλλά στη θεά Αριάδνη ανέφερεν το γάμο της με το Διόνυσο στη Νάξο. Ο Διόνυσος ήταν θεός συγγενούς περιχομένου, ο οποίος θα μπορούσε με την επικράτησή του να την παράθεσει εντελώς. Η παράδοση θέλησε να τη σώσει με το γνωστό μέσο του «ιερού γάμου» (βλ. σελ. 68 και 113). Ο Πλούταρχος αναφέρει και την παράδοση πως ο

1. Το άθροισμα παλαιολιθικών ειδώλων μιας θεάς του είδους αυτού (με τους υπερπροσέμενους μαστούς και με την έλαση της κροστής του γεννητικού σπέρματος, βλ. σελ. 18) δικαιολογείται επικράτησε να λέγεται «Αφροδίτη», αν και η θεά που παριστάονταν έχει ουσιαστικές διαφορές από την Αφροδίτη των ιστορικών χρόνων. 'Ίδιου τύπου θεές είναι γνωστές επί ελλαδικού έδαφους από τα νεολιθικά χρόνια (σελ. 29-30). Η σχέση της όμως με το θάνατο και με τους νεκρούς με σαφές είναι γνωστή από τη μέλτη του κρωτισκοκλιδικών νεκροταφείων (βλ. σελ. 34 και 65). Στις μυκηναϊκές σιναιτικές το όνομα της Αφροδίτης δεν συναντάται, γιατί είναι νεότερο του 1200 π.Χ. Θεός όμως με το γνωρισματί της φαίνεται σε εικαστικό έργο, μυκηναϊκό και μυκηναϊκό. Ακόμα και η θεάτριά που διακρίνεται πίσω από τη μυκηναϊκή οκτάσχημη σούψα (βλ. σελ.

57) μπορεί να ήταν η πρόγονος όχι της Αθηνάς, αλλά της πολύ γνωστής από τα ιστορικά χρόνια «ενόπλου Αφροδίτης», η οποία συνήθως απεικονίζεται με μεγάλη σούψα. Το μυκηναϊκό όνομα της ενόπλου αυτής Αφροδίτης μπορεί να είναι Εννάω (βλ. σελ. 57). Οι μύθοι που θεωρούνταν την Αφροδίτη σύζυγο του 'Αρη, ανενθύμωσαν ως γιους της το Φόβο και το Δέλομ (Θεογονία στχ. 934 κπ.) και και από τα ονόματά τους φαίνονται ως μαχητές που μινύοντο το φέβο, αλλά σωφέτεροι από τους στήχους της Θεογονίας: «... 'Αρηι... Κούβρεια Φόβον και Δέλομ έτιετε, δεινούς, ή τ' άνδρῶν πικνῆς κλονέουσι φέλαγας ἐν πόλεμω κρούοντι σὺν 'Αρηι πολίπάρθω. Στι μεταγενέστερα χρόνια σε μερικές πολλές συνθήκες και κοινοῦς ναούς του 'Αρη και της Αφροδίτης (ο Πισωάνης αναφέρει ένα στο δρόμο 'Αργου-Μαντινείας, 2, 25,)

Θησείας, επιστρέφοντας από την Κρήτη, είχε αποβιβαστεί στη Δήλο και θυσίασε στο τοπικό μεγάλο ιερό, αφιερώνοντας και ένα άγαλμα της Αφροδίτης που είχε από την Αριάδνη. Τιμησε και ως θεά την Αριάδνη χορεύοντας με τους δήλιους τον ιερό της χορό, τον ίδιο που συνηθίζονταν στην Κρήτη (Θησ. 21). Ο ιερός όμως γάμος της Αριάδνης δεν μπόρεσε να τη σώσει ούτε ως ηρώιδα. Στη Νάξο υπήρχε η παράδοση πως είχε πεθάνει εκεί. Στο νησί αυτό την τιμούσαν παράλληλα και ως ευτυχισμένη θεά-σύζυγο του Διόνυσου (με χαρούμενη γιορτή), αλλά και στο ηρώο της με μελαγχολικές ιεροπραξίες, οι οποίες, κατά τον Πλούταρχο, ήταν απέναντι τινί και συγγνώμη μεμιγμέναί» (Θησ. 20)!

Με την ίδια «συγγνώμη» ή μελαγχολία τιμώνταν παντού και η Αφροδίτη των νεκρών, αφού τα ιερά της ήταν μέσα στα νεκροταφεία και συχνά ανάμεσα στους τάφους. Ιερό του είδους αυτού υπήρχε στο μεγαλύτερο από τα νεκροταφεία της θεσσαλικής Δημητριάδας, έξω από τις νότιες πύλες των τειχών, σε έκταση μισού περίπου χιλιομέτρου, όπου βρέθηκε κεφάλι μαρμάρينو, μεγέθους λίγο μεγαλύτερο του φυσικού, από λατρευτικό άγαλμα της Αφροδίτης, καθώς και πλήθος κήλων ειδωλίων της θεάς και μικροί βωμοί λίθινοι και πήλινοι (για κάψιμο θυσιμάτων). Τα περισσότερα αναθήματα προέρχονται από αποθέτες, όπου τα είχαν συγκεντρώσει οι θεράποντες του ιερού για να αποσυμφορήσουν το ναό ή το τέμενος της θεάς, του οποίου όμως οι ακριβείς διαστάσεις δεν έγιναν γνωστές. Η θεά που ο έφορος Α. Αρβανιτόπουλος κατά τη μακροχρόνια ανασκαφή του νεκροταφείου του (από τα 1912 ως τα 1920) την ταύτιζε από τα ευρήματα χωρίς δισταγμό με την Αφροδίτη έφερε στους ελεπίγραφους βωμίσκου και στις αναθηματικές στήλες το προσωπώνυμο Πασικράτα που πιο πολύ συνηθίζεται για την Περσεφώνη ως βασίλισσα του κάτω κόσμου (Αρχ. Δελτ. 1915, Παράρ. 56 κ., Πρακτ. της αρχ. εταιρ. 1920, 23 κ. Βλ. και τη μελέτη μου Η Πασικράτα της Δημητριάδας, Θεσσαλικά 1958, 50 κ.). Το προσωπώνυμο δεν αφήνει αμφιβολία πως οι ευλαβείς μάγνητες που δεν ήθελαν να εμπιστευθούν τους νεκρούς τους στις άτεγκτες θεότητες του κάτω κόσμου διάλεξαν την Αφροδίτη ως από τη φύση της καλόβουλη θεά. Άλλοι είχαν μετατρέψει την ίδια την Περσεφώνη σε εμμενή θεότητα και την απεικόνιζαν ως ωραία γυναίκα με μείδισμα (οι σπούντιοι λοκροί και στα νομίσματά τους Head-Σβώρονου Ιστ. των νομισμ. 1, 422 και Πίν. ΙΕ, 11). Από τάφους της Θεσσαλονίκης είναι γνωστά πολλά πήλινα ειδώλια Αφροδίτης ως κτερίσματα των νεκρών (Πρακτ. της αρχ. εταιρ. 1952, 170 κ.), ενώ σε επιτύμβιους βωμούς υπάρχουν ανάγλυφες παραστάσεις Αφροδίτης γνωστών τύπων (Μακεδονικά 2, 1951, Πίν. ΙΙα, VIIβ).

Οι δεσμίοι που είχε η Αφροδίτη με τους νεκρούς στην Κρήτη μαρτυρούνται και από μια παράδοση που έσωσε ο Διόδωρος 4, 79, 3-4, σύμφωνα με την οποία οι κρήτες που είχαν εκστρατεύσει κατά της σικελικής Καμικού, όταν με δόλο του τοπικού βασιλιά Κωκάλο ο Μίνως πέθανε, οι συμπατριώτες του κρητικοί τον έθαψαν εκεί μεγαλοπρεπώς και του έκαναν τάφο αποτελούμενο από δύο μέρη, ένα κάτω από την επιφάνεια του εδάφους, όπου έκρυψαν τα οστά του Μίνωα, και άλλο επάνω, όπου έχτιζαν ναό της Αφροδίτης.

Ναοί ή ιερά της Αφροδίτης μέσα σε νεκροταφεία είναι από αρκετές πόλεις γνωστά: ο Πausανίας, κατευθυνόμενος από το λιμάνι των Κεγχρεών προς την Κόρινθο, πριν μπει στην πόλη και αμέσως έξω από την παλιά Κεγχρεατική πόλη, συνάντησε μεγάλο νεκροταφείο, όπου μεταξύ των άλλων ήταν θαμμένοι και ο φιλόσοφος Διογένης. Όπως σ' όλα τα νεκροταφεία, υπήρχε εκεί άλλος από κυπαρίσσια, ονομαζόμενο Κράνεο. Μέσα στο άλσος και κοντά στον τάφο της Λαΐδας είδε ναό της Αφροδίτης, η οποία, ως συνδεδεμένη με τον κάτω κόσμο,

1. Από τις πρωιμότερες λατρείες της Αφροδίτης των νεκρών ή του κάτω κόσμου θεωρήθηκε η κυπριακή στο άλσος που είχαν αφιερώσει οι αριστοί στην Αριάδνη-Αφροδίτη, όπου υπήρχε και τάφος της Αριάδνης: έλσις μια κρητική λατρεία της θεάς, προς την οποία κρήναι να σχετισθεί το λατρευτικό επίθετο «νοκίαι» (Jl. L. R. Farnell, *Cretan influence in greek religion* στον τόμο *Essays in aegean archaeology* presented to Arthur Evans, 1927, σελ. 18 (βλ. και *Cults of the gr.*

states, 2, 652-653).

2. Ο L. R. Farnell είχε δεχτεί πως σε μερικούς τόπους αναγνωρίζονταν λατρευτική σχέση μεταξύ Αφροδίτης και Περσεφόνης, αν κρίνει κανείς από μια σκοτεινή επιγραφή παραδεδεμένη από φιλολογική πηγή, σύμφωνα με την οποία στη Θήβα ο Ηρακλής είχε ιθρύσει τέμενος για την Κυθρία-Περσεφώνη (*g.* Ηρακλής τέμενος Κυθρία Φερσεφώνη, *Cults of the gr. states* 2, 665).

είχε το προσωνύμιο «μελαινίς» (2, 2, 4). Νεκροταφείο εξακολούθησε να υπάρχει εκεί και στα χριστιανικά χρόνια, όταν χτίστηκε η μεγάλη «κοιμητηριακή» βασιλική που ανέσκαψε ο Δ. Πάλλας, με νεκρικούς θαλάμους στη νότια πλευρά ('Εργον 1970, 87).

Και στη Μαντινεία ο Πανσανίας βρήκε ιερό «'Αφροδίτης μελαινίδος», σε μικρή απόσταση έξω από την πόλη (όπως στην Κόρινθο) και κοντά σε πηγή (8, 6, 5). Και στις Θεσπιές επίσης η θεά είχε τέμενος με το επίθετο μελαινίς. Το ονομαστό όμως πραξίτελλιο άγαλμα της θεάς, όπως θα το περίμενε κανείς και όπως σημειώνει και ο Πανσανίας, δεν είχε στηθεί σ' αυτό το τέμενος, γιατί δεν παρίστανε τη χθόνια θεά (9, 27, 5).

Πολύ συνηθισμένο ήταν η χθόνια Αφροδίτη να τιμάται μαζί με το χθόνιο Ερμή. Από τα καλύτερα σχετικά παραδείγματα είναι στην Κρήτη το κοινό ιερό των δυο θεών που ανέσκαψε η έφορος Αγγελ. Λεμπέση στη Σύμη της Βιάννου, όπου βεβαιώθηκε λατρεία από τη μεσομινωική 3η εποχή (από τα 1600 περίπου π.Χ.) ως τον 3ο μ. Χ. αιώνα, με ακμή του ιερού στα γεωμετρικά και στα πρώιμα αρχαϊκά χρόνια. Τα ολοκαυτώματα ζώων βεβαιώνουν το χθόνιο χαρακτήρα της λατρείας (εκθέσεις στο 'Εργο και στα Πρακτικά της αρχ. εταιρ. των δέκα τελευταίων ετών). Παλιά ξόανα Αφροδίτης και Ερμή μαζί είδε ο Πανσανίας στο 'Αργος (2, 19, 6). Πώς η αργεΐτικη αυτή Αφροδίτη ήταν χθόνια θεά μπορεί να το συμπεράνει κανείς, αν συνδυάσει τη μαρτυρία του Πανσανία με το αναφερόμενο στον Προτρεπτικό του Κλήμενα 2, 33 πως οι αργείοι λάτρευαν την «τυμβωρύχον» Αφροδίτη'. Διο ξόανα μαζί, του Ερμή και της Αφροδίτης, έργα του Δαμοφάντα, είχαν στήσει και οι μεγαλοπολίτες μέσα στο ναό των μεγάλων θεών (Πανσ. 8, 31, 6). Τη «συγκαθίδρυση» Ερμή και Αφροδίτης ο Πλούταρχος την αποδίδει σε «αρχαία συνήθεια», στην αρχή της πραγματείας του Γαμικά Παραγγέλματα.

Ο Πλούταρχος ασχολήθηκε διεξοδικά με την Αφροδίτη των νεκρών, την οποία ονομάζει «επιτυμβία ή επιτυμβίδια Αφροδίτη». Στους Δελφούς υπήρχε αγαλμάτιο της θεάς αυτής, κοντά στο οποίο έκαναν χόες για τους νεκρούς. Αντίστοιχη θεά των ρωμαίων ήταν η λεγόμενη Venus Libitina ή Venus infernalis, η οποία είχε την εποπτεία των οφειλόμενων στους νεκρούς ιεροπραξιών. Πολλοί ρωμαίοι, λέει, ταύτιζαν τη Libitina με την Περσεφόνη: οι πιο σοφοί όμως την ταύτιζαν με την Αφροδίτη. Ο ίδιος ο Πλούταρχος πίστευε πως σωστά οι τελευταίοι απέδιδαν στη δύναμη μιας και της αυτής θεάς παν ό,τι σχετίζεται με τη γέννηση και με το θάνατο. Σε καθετί που γεννιέται εμπιρεύεται η τάση για φθορά (Ρωμαϊκών κεφαλαίων καταγραφή 23, με αφορμή το ερώτημα: «διати τά πρός τάς ταφάς εν τῷ τέμενει τῆς Λιβιτίνης πικράσκουσιν νομίζοντες 'Αφροδίτην είναι τήν Λιβιτίνην»; Βλ. επίσης τὸ βίο του Νούμα, 12).

Ο Ασκληπίδις, αν και η γοργή εξάπλωση της λατρείας του άρχισε μόνο μετά τα κλασικά χρόνια και κορυφώθηκε στους τελευταίους αιώνες της αρχαιότητας (βλ. παρακ., σελ. 181 - 182), είναι σημαντικό παράδειγμα θεού του κάτω κόσμου που εξελίχτηκε σε θεραπευτή θεό. Ανήκει στην κατηγορία εκείνη των υποχθόνιων θεοτήτων που εξουσιάζουν το θάνατο, είναι όμως θεοτήτες «μειλίχριες» που κάμπτονται με τη λατρεία και μπορούν να αναβάλουν το θάνατο και να παρατείνουν τη ζωή των ανθρώπων. Ο δεσμός του Ασκληπιού με τον κάτω κόσμο εκφραζόταν ως το τέλος της αρχαιότητας με το φίδι που οι πλάστες και οι ζωγραφίφοι επικράτησε να το παρουσιάζουν ελισσόμενο στη βακτηρία του. Το φίδι όμως της βακτηρίας κάποτε δεν φαινόταν αρκετά συναρπαστικό, και μερικοί καλλιτέχνες δεν δίσταζαν να το απεικονί-

1. * Αφροδίτην τυμβωρύχον θρησκείουσι άργείοι. Το εικότι πρέπει να συνδέεται με την ανήρση λάκκου για την ταφή είναι σύμφωνα με την ιδιότητα της Αφροδίτης ως επιτοκόπου των περι τούσ θησκοταίς θείων, όπως λέει ο Πλούταρχος στο παρακάτω αναφερόμενο χωρίο. 'Ηδη η Πιάδα Ψ 185 βάζει την Αφροδίτη να προσφάσσει το πτώμα του 'Εκτο-

ρα από σαρκοβόρα ζώα, μέρα και νύχτα, και να το αλείφει με θεϊκό λάδι ανθέων για να μη γδέρνεται, καθώς το έστερνε πίσω στο άρμα του ο Αχιλλεύς «θαλάκι κύνος ήματα και νύκτας, βοδόνει δέ χρίεν ελαίῳ άμβροσίῳ, ἵνα μή μιν άποδούρωι έλκωτίζων».

Εικ. 129. Σε αναθηματικό ανάγλυφο από το ασκληπείο των Αθηνών, ο Ασκληπείος παριστάνεται ολόγυρος, στραγγμένος στο ραβδί του και δεχόμενος με ευμένια τους προσκυνητές (και αναθέτες του αναγλύφου) που απεικονίστηκαν στο μη παριστάνομενο εδώ αριστερό μέρος της σύνθεσης. Αξιοσημείωτο είναι πως το φίδι δεν απεικονίζεται μόνος και κλισσόμενο στη βακτηρία του θεού (όπως συνήθως), αλλά πελώριο, κούλουριασμένο πίσω από τον Ασκληπείο, πιστοποιώντας συναρπαστικά τη χθόνια φύση του θεού.

ζουν πελώριο, επιβλητικότερο από τον ίδιο το θεό (εικ. 129). Για τους ευλαβείς προσκυνητές ήταν παρήγορο να νιώθουν μια δρακοντόμορφη ύπαρξη, της οποίας η θέα παγώνει το αίμα των ανθρώπων, να εμφανίζεται ενώπιόν τους ευμένης και καλοσυνάτη με την ανθρώπινη μορφή ενός θεού.

Ο Ήφαιστος που μερικοί από τους επικούς ποιητές προσπάθησαν να τον επιβάλουν ως σύζυγο της Αφροδίτης ήταν θεότητα χωρίς πηγαία ούτε και θερμή λατρεία στην Ελλάδα. Είναι όμως αναμφισβήτητο πως οι ποιητές των πρωτογεωμετρικών χρόνων που εκμεταλλεύθηκαν τους μύθους της βορειοδυτικής Μικράς Ασίας και της Λήμνου για ένα θεό που εξουσίαζε τη φωτιά των εγκάτων της γης, την εκδηλωνόμενη στα ηφαιστειακά επεράσαν την ελληνική θρησκευτική σκέψη, η οποία δέχτηκε τον Ήφαιστο, πλάι στην εργάνη Αθηνά, ως πρωτουργό της έμπυκτης τεχνουργίας (βλ. σελ. 81). Οι αθηναίοι χαλκείς που το έργο τους ιδιαίτερα εκτιμώνταν, προκάνταν στα ώριμα γεωμετρικά και στα αρχαϊκά χρόνια, φυσικό ήταν να τον υψώσουν σε πάτρωνά τους, ώστε στα κλασσικά χρόνια να καταστεί δυνατή η απέρωση του επιβλητικού ναού του αθηναϊκού αγοραίου κολωνού στους δυο θεϊκούς ταμείς της τεχνικής πρόοδου. Οι τιμές όμως προς τον Ήφαιστο (μια γιορτή συνοδευόμενη με λαμπαδηδρομία) είχαν μάλλον επιδειχτικό κι όχι θρησκευτικό χαρακτήρα.

1. Οι ποιητές που παρουσίασαν την υψαιότερη θεά του Ολύμπου ως σύζυγο ενός χαλιού, σοδήγησε μεγάλη αξία αριστερήνη, ζήτησαν να παίζον με τον Ήφαιστο, όπως φαίνεται από το κεραιατικό της απίστας της Αφροδίτης που περιγράφεται διεξοδικά στην Οδύσσεια θ 266-339): μην έχουν τα η Αφροδίτη κοινά γνωρίσματα με τον Ήφαιστο (και επομένως μην μπορούν να ζήσει αρμονικά με αυτόν), χωρίς τύψεις δέχτηκε στο σύζυγό κρεββάτι τον ερσστή της Άρη, γιος τον οποίο αποτίθεται πως την έλιξε το μακρινό της γέννημα της γενέσκου θεάς (ίσως γι' αυτό το λόγο η ησάδαία θεογονία σταθερά παρουσίαζε την Αφροδίτη ως σύζυγο του Άρη, στ. 933 κλ.). Όλοι οι ποιητές ασπασσαν να παίζουν με τη χαλιότητα του Ηφαιστού αφηγούμενοι πως τον είχε εκπονήσσει από τον Όλυμπο είτε η μητέρα του Ήρα που οργάνωνταν την γενετική ανακλήρα του (Παυσ. 1, 20, 3) είτε ο Ζευς, όταν είχε θωμάσει μετ' του (Δλ. Α 590 κλ.). Η κριτική του Ηφαιστού είναι διδαχτική για την αυθαίρεση, με την οποία εργάζονται οι παλιοί μεσοπλάστες ποιητές. Όπως τέλησαν να κάνουν την Ήρα κούρηνη έλκων τον ύμνο του θεού, έτσι προσάβησαν να κάνουν και τον Ήφαιστο, παρά τη μικρή θέση που είχε στη λατρεία. Ένα από τους μεγαλύτερους

θεός παρσιζόντας τον να μένει μόνιμα στον Όλυμπο, όπου είχε και το χαλκούργειο του, ως καθημερινή σπαφή με τους μεγαλύτερους θεούς. Οι καλύτεροι χαλκούργοι που εργάζονταν μέσα σε τέμνη θεών είχαν κι αυτοί ως πάτρων τον Ήφαιστο (βλ. σελ. 74), τιμούσαν όμως περισσότερο τις θεότητες, στα τέμνη των οποίων φιλοξενούνταν ή εκτίες τις θεότητες, για τις οποίες ετοίμαζαν λατρευτικά αγάλματα ή παντοειδή αναθήματα.

2. Η λαμπαδηδρομία της γιορτής του Ηφαιστού είχε αφιερώσει ένα βωμό του Προμήθεα που υπήρχε στην Ακαδημία (Παυσ. 1, 30, 2). Για τον Προμήθεα, ο οποίος αυθεντικότερα, κατά τους ελληνικούς μύθους, διεδόκονε την τιμή πως είχε κάνει γνωστή τη φωτιά στους ανθρώπους κλιβώντας την από τους θεούς, οργανωνόταν επίσης λαμπαδηδρομία στη δική του γιορτή. Η λαμπαδηδρομία του Ηφαιστού είχε εκίνηει ως πρότυπο. Πιο καλή από τις δυο αυτές γιορτές ήταν μια για την εργάνη Αθηνά που την οργάνωναν οι χαλκείς και οι άλλοι τεχνίτες, μετείχε όμως στην αρχή όλη η πόλη (Σούδα: «Χολκία: λοπή άρχαια και δημόδης πάλη, βατερων βέ υπό μόνων ήγετο τών τεχνιτών»). Κι αυτές όμως οι γιορτές δεν ήταν παρά απλές «των πόων άνάπαυσι» που σε αθρόνια πορταίε η πόλη.

Ο Ἄρης που επίσης εμφανίστηκε ως σύζυγος της Αφροδίτης από την ησιόδεια Θεογονία και από άλλα έπη, είχε κι αυτός πολύ μικρή θέση στη λατρεία, ίσως όμως είχε μερικά κοινά γνωρίσματα με τη λεγόμενη «ένοπλη» Αφροδίτη που ήταν γνωστή σε πολλές ελληνικές πόλεις. Στην Αθήνα τιμήθηκε και ο Ἄρης με ναό, παρόμοιο με του Ηφαίστου και γειτονικό. Ο Πausανίας αναφέρει τον ιερό περίβολό του κοντά στους ανδριάντες τῶν τυραννοκτόνων, στην αγορά των Αθηνῶν (1, 8, 4). Ο ναός αυτός που λείψανό του αποκάλεσαν οι ανασκαφές της αγοράς είχε τις ίδιες διαστάσεις και το σχέδιο του ναού του Ηφαίστου, αρχικά όμως διατηρούσαν τον δῆμο των Αχαρνῶν. Θεωρείται βέβαιο πως οι αθηναίοι, λίγο προ Χριστού, τον διέλυσαν και τον μετέφεραν στην αγορά των Αθηνῶν, η οποία αυτή την εποχή ανασυγκροτούταν. Στις Αχαρνές ο ναός είχε χτιστεί λίγο πριν αρχίσει ο πελοποννησιακός πόλεμος, διατηρούταν όμως καλά τέσσερες αιώνες αργότερα, όταν μεταφέρθηκε και ξανασυναρμολογήθηκε στην αγορά. Μέσα στο ναό ο Πausανίας είδε άγαλμα του Ἄρη και δυο της Αφροδίτης που υποτίθεται πως την παρίσταναν «ένοπλη», τουλάχιστο το ένα (έτσι ο ναός θα ήταν του Ἄρη και της ένοπλης Αφροδίτης). Είδε και άγαλμα της Αθηνάς, καθώς και της Εηνούς, όλων θεῶν συνδεδεμένων με τον πόλεμο.

Οι ήρωες τιμώνταν στην Ελλάδα με τις συνθηζόμενες για τους χθόνιους θεούς ιλαστήριες προσφορές και με ολοκαυτώματα (ζῶαν στις «εσχάρες» (όχι με προσευχές και θυσιές σε ναούς) και βωμούς, όπως οι ολύμπιοι θεοί). Οι ιεροπράξεις του χθόνιου τελετουργικού ήταν, κατά την παραπάνω (σελ. 139) έκφραση του Πλουτάρχου «ένθει τινί ή συνυγόντη μεμυγμένα». Η ὅλη λατρεία δηλαδή είχε μελαγχολικό χαρακτήρα; όπως του μελιχίου Δία στην παλιότερη μορφή της αθηναϊκής γιορτής των Δισίων, την οποία επίσης ἀπέλειπτο μετά τῆς στυγνότητος θύοντες (βλ. σελ. 124 και σημ. 2). Τα χθόνια όμως χαρτηριστικά, ενώ με τον καιρό παραμερίζονταν από τα Διάσια, δεν παραμερίζονταν και από τη λατρεία των ηρώων, η οποία έτσι παρέμεινε αυθόρμητη και θερμή και στους επόμενους αιώνες.

Τρεις κατηγορίες ηρώων μπορεί κανείς να ξεχωρίσει με σαφήνεια (και να υπαγάγει σ' αυτές τις επτά που είχε ξεχωρίσει ο L. R. Farnell, Greek Hero-cults, 1921): στην πρώτη ανήκουν παλιές χθόνιες θεότητες ή δαιμονικές μορφές, συχνά σημαντικές, που το έπος τις αγνόησε εντελώς (όπως ο Τροφώνιος της Λεβαδιάς, σελ. 123, ή ο Υάκινθος και η Αλεξάνδρα των Αμυκλών και της Σπάρτης). Στη δεύτερη οι μορφές που τραγουδήθηκαν από το έπος ως ήρωες και ηρώιδες (αδιάφορο, αν ήταν θεικές ή ηρωικές μορφές πριν τραγουδηθούν): αυτές, με τη συμβολή του έπους, αποτέλεσαν τον πυρήνα σημαντικών χθόνιων λατρειῶν (όπως του Αχιλλέα και της Ελένης). Στην τρίτη κατηγορία ανήκουν θεικές ή ηρωικές μορφές, για τις οποίες μόνο τοπικές παραδόσεις υπήρχαν, σὺνήθως ἀγνώστες στο έπος (όπως οι «αρχηγέτες και κτίστες των πόλεων, γνωστοί σχεδόν μόνο στην πόλη που τους τιμούσε»):

Ο αμυκλαίος Υάκινθος ήταν στα προϊστορικά χρόνια θεός του κάτω κόσμου. Στα ιστορικά χρόνια οι αμυκλαίειοι και οι σπαρτιάτες τον τιμούσαν στον τάφο του που ήταν και βωμός του με εναγισμούς, μαζί με την αδελφή του Πολύβωια. Σ' αυτόν ήταν αφιερωμένο το πρώτο μέρος της μεγάλης γιορτής των Υακινθίων που οι αρχαίοι το χαρακτήριζαν ως «σκυθρωπό» μέρος. Ο χθόνιος αυτός Υάκινθος σε πολύ παλιές απεικονίσεις του ήταν σεβάσμια μορφή με γένεια, όπως σε μια που σωζόταν και τον καιρό του Πausανία (3, 19, 3). Όταν στο τέμενος του εγκαταστάθηκε ο Απόλλωνας, ο παραγκωνισμένος Υάκινθος (κατά τον τοπικό μύθο ο Απόλλωνας είχε σκοτώσει άθελά του τον Υάκινθο) άρχισε να παριστάνεται ως νέος και ωραίος, όπως οι θεοί της βλάστησης που πρόωρα κερθαίνουν και ανασταίνονται με τη νέα βλάστηση. Τα Υακινθία στα κατόπιν χρόνια έγιναν γιορτή του Απόλλωνα, αλλά διατήρησαν το προαπολλώνιο όνομά τους.

Για την Ελένη υπάρχουν κατάλογοι προμηρικής λατρείας της που την παρουσιάζουν ως παλιά θεά: υπάρχουν όμως και τα οφειλόμενα σε επίδραση του έπους που την παρουσιάζουν ως ηρώίδα. Στα ύστερα χρόνια της αρχαιότητας πίστευαν πως στη Θεράπνη ήταν ο τάφος του ομηρικού ζεύγους Μενελάου και Ελένης (Πaus. 3, 19, 9). Στον ίδιο χώρο, στα προϊστορικά